
Յ. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱՅԱԲԵԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ-
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԵԱՐԻ ՁԵՎ
(XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ)

XIX դարի վերջին, հայ ազգային-ազատագրական շարժման բուռն վերելքի պայմաններում, երբ այդ շարժումը քնակոխում է զինված պայքարի ժամանակաշրջանը, ծնունդ է առնում և հայրուկային շարժման կողքին՝ ազատագրական պայքարի տարածված միջոցներից մեկը դառնում ահաբեկչությունը: Երևույթ, որը որոշակի ընդմիջումներով շարունակում է մնալ XX դարի հայ կյանքի անբաժան ուղեկիցը, ժամանակ առ ժամանակ իր արձագանքներով հուզելով աշխարհը, ստիպելով բարձրաձայն խոսել իր, որպես գործոնի, գոյության մասին: Ի՞նչ էր հայկական ահաբեկչությունը՝ հայկական կոնկրետ միջավայրում ծնված և ազատագրական շարժման կարիքներով թելադրված պայքարի որոշակի միջոց, թե՞ Արևմուտքի XIX դարի հեղափոխական շարժումների բովում ծնված և հայկական միջավայր ներմուծված մի անժանոթ դեղամիջոց՝ իր անկանխատեսելի հետևանքներով: Նպատակահարմար էր այն որպես պայքարի միջոց, XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ, հատկապես արևմտահայ, իրականության համար: Կարո՞ղ էր այն ազգային կենսական պրոբլեմների լուծման միջոց հանդիսանալ: Որո՞նք էին նրա կիրառման թույլատրելի սահմանները հայ ազատագրական պայքարի գործընթացում: Արդյո՞ք այն բավարար զուշությանը օգտագործվեց ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերի կողմից: Այս և նման այլ հարցեր այսօր էլ սպասում են պատասխանի:

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Հայկական հարցի միջազգայնացումը հույսեր է ներշնչում հայությանը, որ հայկական բարենորոգումների ծրագրի իրագործումը կհանգեցնի հայ-

կական ինքնավարության, իսկ ապագայում նաև՝ անկախ պետության ստեղծմանը: Իր հերթին, գրկվելով եվրոպական տիրույթների մեծագույն մասից, Օսմանյան կայսրությունն ավելի ամուր է կառույն ասիական նահանգներին, աշխատելով թույլ չտալ այստեղ նոր Բուլղարիայի ստեղծումը: Այդ խնդրի լուծման ամենահեշտ ուղին համարելով հայության բնաջնջումը և դեռևս 1870-ական թվականների վերջին այն հռչակելով պետական քաղաքականություն՝ թուրք կառավարողները գործողության մեջ դրեցին վարչական, ժողովրդագրական, հարկային և այլ միջոցառումների մի ամբողջ համակարգ՝ նպատակ ունենալով Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումը: Իսկ 1890-ական թվականների կեսերին, հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի ընթացքում, սուլթան Աբդուլ Համիդի օրհնությանը, գործողության մեջ է դրվում արևմտահայության բնաջնջման ծրագիրը:

Բարենդրոգումներն իրականացնելուց թուրք կառավարողների հրաժարվելը, նրանց կողմից ցեղասպանությունը պետական քաղաքականություն հռչակելը և այդ խնդիրների նկատմամբ մեծ տերությունների կրավորական կեցվածքն իրենց կնիքն են դնում հայ ազատագրական շարժման վրա: Նրանում տիրապետող է դառնում «երկաթ շերտի» գաղափարը: 1880-ական թվականների վերջերից սկսվում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման զինված պայքարի շրջանը: Արևմտահայ ազատագրական շարժումը ղեկավարելու և ուղղություն տալու համար հանդես են գալիս հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Նման պայմաններում անվերապահորեն հեղափոխության և ապստամբության հետ է կապվում արևմտահայ գանգվածների ազատագրումը և նրանց քաղաքական իդեերի իրականացումը: Դա իր արտացոլումն է գտնում նորակազմ կուսակցությունների՝ հնչակյանների և դաշնակցության ծրագրերում: Ազատագրական պայքարի ուղու ընտրությունը, բնականաբար, առաջադրում է նաև պայքարի միջոցների հարցը: Հայ ազատագրական շարժումը որոնումների անհրաժեշտությունը չզգաց, բանի որ աչքի առաջ էին քաղկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի թարմ օրինակները և դրանց ակնհայտ արդյունքները՝ ի դեմս քաղկանյան նորակազմ պետությունների: Բալկանյան հեղափոխական կազմակերպությունների և ռուսական «Նարոդնայա վոլյա» կազմակերպության կողմից մշակված ու նրանց պայքարի՝ գործնականում փորձված մեթոդներն են, որ հարմարեցվում են արևմտահայ իրականության

1 Տե՛ս Ծրագիր հնչակեան կուսակցութեան, *Լուրն*, 1897, էջ 10: Ծրագիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, *Ժնն*, 1906, էջ 11:

պայմաններին: Հայդուկային կռիվները, զինված ապստամբությունները, ինքնապաշտպանական մարտերը, արշավանքները, ասպատակությունները, ահաբեկումներն ու ցույցերը հայ ազատագրական շարժման կողմից որդեգրվում են որպես թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի հիմնական ձևեր, հույս ունենալով, որ դրանց ծավալումն ի վերջո կհանգեցնի ընդհանուր զինված ապստամբության և Հայկական հարցի դրական լուծման: Հայդուկն ու ահաբեկիչը դառնում են ազատագրական պայքարի գործուն անձերը: «Ստեպ հայրուկ և տերթորիստ նույնանիչ են,- գրում է Մ. Վարանդյանը: Երկար սափներ հայ ազատագրական շարժումը կամփոփւէր այդ երկու գաղափարներու մէջ: Հայդուկը և տերթորիստը կոչւած էին այդ շարժման ճամբան հարթելու, անոր ընթացքը դիւրացնելու երկրի մէջ և երկրէն դուրս»¹:

Այսպիսով, XIX դարի վերջին հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ զինված պայքարի միջոցներից մեկն է դառնում ահաբեկչությունը, երևույթ, որը մեր իրականության մեջ արժանացել է ամենատարբեր ու հակասական գնահատականների՝ անբնադատ հիացումներից մինչև բացարձակ ժխտական վերաբերմունքը:

Ահաբեկչությունը որպես զինված միջոց որդեգրվում է ազգային կուսակցությունների կողմից և կուսակցությունների ստեղծման պահից սկսած՝ տեղ գրավում նրանց ծրագրերում: Հնչակյաններն այն համարում էին թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի արդյունավետ միջոցներից մեկը: «Տեռորական գործողութիւն, իբրև պատիժ թիւրք բռնատրոններին, որպէս և լրտեսներին, մատնիչներին, դաւաճաններին,- ազգաբարոյն էր հնչակյան ծրագիրը, - Տեռորը պետք է լինի յեղափոխական կազմակերպութեան ինքնապաշտպանութեան միջոց և հասարակութեանը բռնատրոնների ու վատերի գործերից պաշտպանելու համար մի զէնք»²:

Նույն ոգին է արտահայտում նաև դաշնակցության ծրագիրը: «Կռիւ մղել և ահաբեկել կառավարութեան պաշտօնեաները, մատնիչները, դավաճանները, վաշխառուները և ամեն տեսակ հարստահարիչները... Կառավարութեան հիմնարկութիւնները ենթարկել անբարոյններու և կողոպտումներու»³, - ասվում էր նրանում: Թեև պետք է խոստովանել, որ կուսակցությունների ծրագրերում ահաբեկչությունը որպես պայքարի միջոց միայն ընդհանուր գծերով էր ներկայացվում: Միայն հետագա

1 Մ. Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 176-177:

2 Ծրագիր հնչակեան կուսակցութեան, էջ 10:

3 Ծրագիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, էջ 14:

տարիներին, ազատագրական պայքարի ընթացքում ու նրա դասերի ազդեցությամբ՝ որոշակիորեն ճշգրտվում են ահաբեկչության առանձին ձևերի կիրառման նպատակահարմարության և այլ հարցեր:

Ինչի՞ արդյունք է հայ ահաբեկչությունը: Այն օտար (ոռու նարողնիկների) փորձի սոսկ մեխանիկակա՞ն, անբննադա՞տ կիրառումն էր հայ իրականության մեջ՝ մեր ժողովրդի, հատկապես արևմտահայության համար իր ծանր հետևանքներով, ինչպես պնդում են առանձին հեղինակներ¹, թե՞ օրինաչափ ծնունդը XIX դարի վերջի հայկական միջավայրի, բնական պատասխանն այն բռնությունների, ճնշումների ու հարստահարությունների, որոնց ենթարկվում էր հայությունը Օսմանյան կայսրությունում: Հնարավոր չէ ժխտել հայ ազգային կուսակցությունների և նրանց ծրագրերի ազգակցությունը նարողնիկական գաղափարախոսության հետ: Անատրիկեի են նաև նրանց միջև եղած սերտ կապերը: Ի վերջո, հայ քաղաքական կուսակցությունների շատ ղեկավարներ պարզապես դաստիարակվել և որպես հեղափոխականներ ձևավորվել են ցարիզմի դեմ «Նարողնախ փոյա»-ի մղած հերոսական պայքարի անմիջական ազդեցությամբ: Բնական էր, որ այդ հեղափոխական դաստիարակությունը, պայքարի ձևերն ու մեթոդները և մասնավորապես ցարիզմի դեմ ահաբեկչական պայքարի փորձը, չպետք է դեն նետվեին և պետք է այս կամ այն չափով օգտագործվեին հայ ազատագրական պայքարի գործնականում: Այդքանով հանդերձ, կարծում ենք, ճիշտ չէ քաղաքական կուսակցությունների, հատկապես դաշնակցության կողմից, ազատագրական պայքարի ընթացքում իրականացված ահաբեկչական գործունեությունը բնութագրել որպես նարողնիկության փորձի սոսկ մեխանիկական կիրառություն:

Նախ. նարողնիկական ահաբեկչությունն ուներ հստակ արտահայտված սոցիալական ուղղվածություն և երկրորդ. ունենալով հարձակողական բովանդակություն, այն, ի վերջո նպատակ էր հետապնդում փոխելու Ռուսաստանի քաղաքական համակարգը: Մինչդեռ ահաբեկչությունը հայ իրականության մեջ հետապնդում էր ազգային-ազատագրական խնդիրներ, և, որպես կանոն, սահմանափակվում ինքնապաշտպանության ու վրիժառության շրջանակներում:

Դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրությանը բնորոշ են եղել

¹ Տե՛ս Լեօ Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Կ. Ք. Փարիզ, 1935, էջ 10: Հենրի Լ. Չորմիսեան, Համապարկեր արևմտահայոց մէկ դարու պայմութեան, Կ. Ք. Բեյրութ, 1974, էջ 299-301:

հպատակ ժողովուրդների հարստահարումն ու կողոպտար, համընդհանուր կաշառակերությունը, օրենքի, կարգ ու կանոնի խախտ բացակայությունը: Արդու Համիդի գահակալության տարիները գալիս են ավելի ծայրահեղ դարձնելու գոյություն ունեցող իրավիճակը: Հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին որպես պատասխան, տիպական են դառնում զանգվածային ջարդերը, սպանություններն ու խճուղությունները: Օսմանյան կայսրությունը վերածվել էր բացահայտ ոստիկանական պետության: Համատարած բանտարկություններ, արքայ ու կախաղաններ: Ամենուրեք վիտում էին ամենագոր սուլթանի բարեհաճությունը վայելող լրտեսներն ու մատնիչները: Հայերի համար, այս բույրից բացի, չարիք են դառնում նաև քրդերից հավաքագրված «համիդի» զորագնդերը: Իր ձեռքում կենտրոնացնելով ամենագոր պատժիչ լծակները՝ Արդու Համիդը վարում էր բացահայտ ահաբեկչական քաղաքականություն հպատակ ժողովուրդների, հատկապես հայության նկատմամբ՝ խեղդելով ընդլիմության ամենաչնչին փորձն անգամ: Թուրքական մղձավանջի այդ սքնուղորտում էլ ծնունդ է առնում հայկական ահաբեկչությունը, որպես ժողովրդական վրեժխնդրության պոթրյումի արտահայտություն: Օտար հողի ծնունդ և խաղաղ պայմաններում հայ կյանքին միանգամայն խորք ու օտար ահաբեկչությունը բռնության ու հալածանքի օրերին դառնում է հայության համար անխուսափելի և նպատակահարմար գործելակերպ: Վրեժի ու հատուցման զգացում, ազատության ծարավ, ոտնակոխ, անարգված արդարության պահանջ՝ ահա նրան սնուցող ակունքները: Դրանք էին, որ ուժ և համարձակություն տվեցին երբեմնի ստրուկ ու խոնարհ զանգվածներին, որոնց շարքերից շարան-շարան դուրս նետվեցին ժողովրդական վրիժառուները, իբրև ահաբեկչության անվեհեր մարմնացումներ: Հայ վրիժառուն ստանալիս մարդասպան չէր, այլ՝ գաղափարապաշտ զինվոր, որ պատրաստ էր զնալ ստույգ մահվան՝ հանուն ազգային իղեայների իրականացման և ոտնահարված իրավունքների վերականգնման: Երիցս իրավացի էր է. Ակնունին, երբ գրում էր հետևյալ տողերը. «...հարածների դեմ, այլևս մերկ պարանոցներ չեն ձգած, ինչպես երբեմն, և ոչ էլ ստրուկների խոնարհ գլուխներ: Հարածի դեմ հարած, մեկին երկու, մեկին երեք, ահա օրս! նշանաբանը, յեղափոխական մարտի ընդունված բանաձևը: Տերօրը մեկն է այդ բանաձևերից: Նա յեղափոխութեան փայլը չէ, այլ կնճիւրը, անցանկալի, նոյնիսկ սուգեղ նրա գեղեցիկ ճակատի վրա, բայց անխուսափելի, իբրև արդյունք այն պայմանների, որոնց ստեղծողն ու սնույանողը ինքը բռնապետութիւն է, իր ապականող ռեժիմով,

բռնադրների իր հսկայամարմին լեզեօնով»¹: Այս տողերը միանգամայն համապատասխանում էին 1890-ական թվականների այն պայմաններին ու մթնոլորտին, որոնք ստեղծվել էին Օսմանյան կայսրությունում, որոնց ծնունդն էր նաև հայկական ահաբեկչությունը:

Կանցնեն տարիներ: Կգա 1903 թվականը, և այս անգամ արդեն Կովկասը ակնառեսա կլինի ցարական բռնակալության դեմ հայկական ահաբեկչության հանդուգն ձեռնարկների՝ որպես պատասխան ցարական իշխանությունների վարած հայափախ թաղաքականության, որպես արդյունք հայության ամենատարրական իրավունքների ու ազատությունների ոտնահարման: Ու նորից կհաստատվի այն պարզ ճշմարտությունը, որ հայկական ահաբեկչությունը ծնվում է այնտեղ, որտեղ օրվա պահանջներն են վրիժառությունն ու հատուցումը, որտեղ արդարությունը տկար է ու ոտնահարված:

Ի՞նչ տեսքով պետք է որդեգրվեր ահաբեկչությունը հայ ազատագրական շարժման կողմից: Ընդունելի՞ էին նրա համար աշխարհին հայտնի և այլ ժողովուրդների ու քաղաքական ուժերի գործնականում արդեն փորձարկված պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Կիրառելի՞ էին արդյոք այդ միջոցները Օսմանյան կայսրությունում, որն իրենից ներկայացնում էր էթնիկական, կրոնական, մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական հակասությունների բարդ հանգույց: Այս և նմանատիպ հարցերի պատասխանները միանգամից չէ, որ գտնվում էին: Ավելի հաճախ դրանք ճշգրտվում էին ազատագրական պայքարի ընթացքում: Եվ քիչ չէին դեպքերը, երբ այդ ճշգրտումները կատարվում էին դառը դասերի գնով:

Ամբողջությամբ վերցրած, ընդունելի է ազատագրական պայքարի ընթացքում ահաբեկչության հնարավոր ձևերի այն տարբերակումը, որն առաջարկում է Ռուբենը²: Նրա կարծիքով, ահաբեկումներն ըստ բնույթի բաժանվում էին արտաքին-քաղաքականի և ներքին-ազգայինի: Արտաքին-քաղաքական ահաբեկումներն իրենց հերթին բաժանվում էին երեք խմբի՝

- ա) զանգվածային ահաբեկում,
- բ) պետական պաշտոնյաների սանձում,
- գ) պետական խարխախների քանդում:

Ներքին-ազգային ահաբեկումները բաժանվում էին երկու խմբի՝

- ա) բշնամու հետ սեփական ազգի դեմ բացեիբաց համագործակցող անձի կամ խմբի ահաբեկում,

1 Է. Այնունի, *Դեպի կոիվ, Ժնև, 1904, էջ 265-266:*

2 Տե՛ս Ռուբեն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշարակները, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 92:*

բ) մատնիչների ու դավաճանների ահաբեկում:

Սկզբից ետք հայ ազատագրական շարժումը ընդունելի համարեց ներքին բշնամուների՝ լրտեսների, մատնիչների, դավաճանների, բշնամու հետ համագործակցողների ահաբեկումը: Ահաբեկման այս ձևը հատկապես տիպական էր 1890-ական թվականների առաջին կեսին (մինչև Օսմանյան դրամատան գրավումը), քեև հետագա տարիներին էլ նրա կիրառման պրակտիկան շարունակվում է:

«Իրօշակ»-ն այդ տարիներին բացահայտորեն ազդարարում էր, որ «...լրտեսները, դավաճանները արժանի են պատժի, արժանի են մահի: Արժանի են պատժի այն ամենքը, որոնք իրանց սեփական շահի համար զոհում են ընդհանրութեան շահերը, արժանի են մահի ամենքը, որոնք «ես»-ի համար ոտնակոխ են անում մեր հարազատ Սօր արիւնն ու հոգին»¹: Ահաբեկման այս ձևը ինքնապաշտպանական մարտավարության դրսևորում էր: Պատժիչ, վրիժառուական նպատակներ հետապնդելով հանդերձ, նրա իմաստը դրանով չէր սահմանափակվում: Ներագույն միջավայրում այն ստանում էր բարոյական մեծ նշանակություն: Հայտնի մատնիչի, դավաճանի կամ լրտեսի հրապարակային պատիժը քաջալերում էր մասսային, նրանից վաճում միայնության ու անհուսության զգացումը, կազդուրում ներագույն մթնոլորտը, ավելի կազմակերպում և համախմբում այն: Մյուս կողմից, նման ահաբեկումները սաստում էին պոտենցիալ մատնիչին, դավաճանին ու լրտեսին, ազդարարելով, որ ազգադավ ոչ մի արարք անպատիժ չի մնա և հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը, անհրաժեշտության դեպքում, կհասնի նաև իրենց:

Յուրաքանչյուր ահաբեկումից հետո կատարվող զանգվածային ձեռքարկությունները, բնականաբար, դնում են ահաբեկումների նպատակահարմարության հարցը: Սակայն, այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր մատնիչի, լրտեսի ու դավաճանի ոչնչացումը ոչ պակաս քվով անմեղ մարդկանց փրկություն էր նշանակում, միանգամից վճռում է հարցը հօգուտ ահաբեկման: Բնագրով դա ընկալում էր նաև ժողովուրդը, որի համակրանքը մեծամասամբ ահաբեկիչների կողմն էր լինում: Պատահական չէ, որ քեև նմանատիպ ահաբեկումների մեծագույն մասը կատարվում էր օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սակայն հանդուգն վրիժառուներին, մեծամասամբ, հաջողվում էր առաջադրանքը կատարելուց հետո բարենհաջող հեռանալ ու գերծ մնալ ձեռքարկություններից:

Միայն Օսմանյան դրամատան գրավմանը նախորդած ամիսներին

1 «Իրօշակ», 1893, N 4:

Կ. Պոլսում հայ վրիժառուների դատաստանին արժանացան լրտես Արտաշեսը, ռասիկանության կոմիսարներ Հաճի Տիգրանն ու Մարգարը, մատնիչ, վիրաբույժ Մկրտիչ Թուրունջիկը, նախկին վարդապետ, դավաճան ու մատնիչ Մամբրեն, լրտես Հովհաննեսը և ուրիշներ, որոնք պատճառ էին դարձել ինչպես իրենց նախկին ընկերների, այնպես էլ հարյուրավոր՝ միանգամայն անմեղ հայերի ձեռքակալության ու մահվան: Մակայն ահաբեկման նման ձեռք չէր սահմանափակվում միայն Կ. Պոլսի շրջանակներում և ավել կամ պակաս չափերով կիրառվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի բոլոր անկյուններում՝ բնակահարաբար առավել արդյունավետ լինելով այնտեղ, ուր ավելի լավ էր կազմակերպված ազատագրական շարժումը: 1890-ական թվականներին հայ վրիժառուության զոհ են դառնում Շապին Կարահիսարում՝ լրտես Հաճի Կարապետը, Վանում՝ մատնիչ ու լրտես Նշան Թերզիբաշյանը, Գուրգ Չրաղյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, դավաճան ու մատնիչ Կարապետ Աճեմյանը (Բաշո), Կարինում՝ մատնիչ Հարություն Տեր-Սարգսյանը, Երզնկայում՝ Արմենակ Հայկունին, Մշո դաշտում՝ մատնիչ ռես Կրպոն, դավաճան ու մատնիչ Տեր Բարսեղ քահանան, Բաղեշում՝ մատնիչ ու լրտես Խաչիկ Բախալյանը, Մ. Կարապետ վանքի նախկին միաբան Կարապետ վարդապետ Եսայանը և ուրիշներ: Վերջին երկուսը ժամանակին ամեն ինչ արել էին միջազգային քննիչ հանձնաժողովից Սասունի ջարդերը թաքցնելու համար, իսկ հետագայում, համագործակցելով թուրքական ռասիկանության հետ՝ պատուհաս էին դարձել Տարոնի հայության համար:

Վերը նշված տարիներին և հետագայում իրականացված նմանատիպ ահաբեկումների սոսկ թվարկումն անգամ անհնար է: Պարզապես նշենք, որ մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը Արևմտյան Հայաստանում կատարված նմանատիպ վերջին նշանավոր ահաբեկումը կապված էր Դավոյի դավաճանության հետ: Չմտնելով այդ պատմության մանրամասնությունների մեջ՝ նշենք, որ առեղի էին Դավոյի դավաճանության պատճառած նյութական ու բարոյական հետևանքները: Գաղտնի զինապահեստների մատնության հետևանքով, թշնամու ձեռքն է անցնում Վանի դաշնակցական կազմակերպության՝ մի քանի տարիների լարված ու սրնաջան աշխատանքի արդյունքը՝ հարյուրավոր հրացաններ, 600.000 փամփուշտ, հարյուրավոր կիլոգրամ պայթուցիկ նյութ, վառոդ և այլն: Բանտ են նետվում նաև կազմակերպության շատ ղեկավարներ: Ոչ միայն Վանի դաշնակցական կազմակերպությունը, այլև հայ ազատագրական շարժումը ստանում են հարվածներ, որոնց հետևանքները հետագայում էլ զգացնել էին տալիս:

Դավոյի ահաբեկումը կենսական անհրաժեշտություն էր: Այն, վրիժառուությունից բացի, նաև բարոյա-հոգեբանական մեծ նշանակություն ուներ ճնշված վիճակում գտնվող Վանի հայության համար: Ի վերջո, 1908 թ. մարտի 10-ին, վրեժխնդրական այդ ակտը փայլուն իրականացնում է 18-ամյա Տաճատ Թեղեմեզյանը:

Արևմտահայ իրականության մեջ հարյուրներով են հաշվվում ներագային կյանքում իրականացված անհատական ահաբեկումները: Ցավոք, դրանց մեջ եղել են նաև դեպքերի հետագա ընթացքով չարդարացված ահաբեկման օրինակներ: Ժամանակի ընթացքում չեն հաստատվել առանձին անձանց ներկայացված մեղադրանքները: Սակավ չէին դեպքերը, երբ դավաճանություն էր համարվում պարզապես զգուշավորությունը, այլախոհությունը և պայքարի արմատական գործելակերպը չպաշտպանելը: Որոշ դեպքերում ահաբեկումը դառնում էր միջկուսակցական հարաբերությունները պարզելու միջոց, ավելի սրելով նրանց միջև, առանց այդ էլ ոչ բարեկամական հարաբերությունները: Այլ կերպ ասած, միշտ չէ, որ ահաբեկչական ձեռնարկները արդարացված էին և ժամանակի հրամայականն էին հանդիսանում: Նման չարդարացված ահաբեկումների թվին պետք է դասել, օրինակ՝ Արամ Արամյանի կողմից Խաչատուր Կերեքյանի ահաբեկումը Կարինում, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի ահաբեկման անհաջող փորձը 1903 թ. հունվարի 6-ին Գում Գափուի եկեղեցում և այլն: Անշուշտ, թուրքական դաժան իրականության պայմաններում, երբ յուրաքանչյուր հապաղում ու վրիպում կարող էին ծանր անդրադառնալ ազատագրական պայքարի ընթացքի վրա, իսկ ճշմարտության լիովին բացահայտումը կամ անհնարին էր, կամ էլ տևական ժամանակի հարց, դժվար էր ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերից պահանջել բացարձակ անսխալականություն այնտեղ, որտեղ թույլատրելիի ու անթույլատրելիի, արդարացվածի ու չարդարացվածի միջև սահմաններն անորոշ էին, հաճախ՝ պարզապես անտեսանելի: Ուստի, նման վրիպումներով հանդերձ, ներագային պայմաններում գործադրված ահաբեկչությունն ամբողջությամբ վերցված, արդարացվում էր: Հիմնված լինելով ինքնապաշտպանական սկզբունքների վրա՝ այն իր էությունը հարձակողական չէր և ազգային համընդհանուր խնդիրների լուծման արդյունավետ միջոց չէր կարող լինել: Մակայն, դրանով հանդերձ, դա պայքարի ոչ ցանկալի համարվող այն միջոցներից մեկն էր, առանց որի չէր կարող հաջողության հույս ունենալ որևէ ազգային- ազատագրական շարժում, այդ թվում նաև՝ հայկականը:

Ինչ վերաբերում է արտաքին-քաղաքական ահաբեկմանը, ապա հայ ազատագրական շարժումը հենց սկզբից կանգնում է նրա առանձին ձևերի կիրառման հարցում սարքերակված մտայնում ցուցաբերելու անհրաժեշտության առաջ: Օսմանյան կայսրությունը հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարում իր համար զենք էր ընտրել զանգվածային ահաբեկման քաղաքականությունը, վտրձելով այդ եղանակով կանխել Հայկական հարցի բնականոն և արդարացի լուծումը: Այդ զանգվածային ահաբեկման արդյունքներն էին 1894-1896 թվականների համիդյան ջարդերը, ապա Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացված Մեծ եղեռնը: Սկզբունքորեն այլ էր հայ ազատագրական շարժման վերաբերմունքը զանգվածային ահաբեկման հարցում: Ազատագրական շարժման ողջ ընթացքում հայ քաղաքական ոչ մի հոսանք կամ կուսակցություն, մտքով անգամ չանցկացրեց դիմել զանգվածային ահաբեկման: Իրավացի է Ռուբենը, երբ գրում է, որ դրա «...պատճառը պետք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովրդի անկարողության կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներին տարուած լինելու մէջ, այլ գլխաւորապէս այն սկզբունքին մէջ, թէ յոռի վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը...»¹: Հայ ազատագրական շարժումը զանգվածային ահաբեկման հարցում առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ այն ոչ միայն աննպատակ է ու կորստաբեր, այլև հակամարդկային բարբարոսություն է: Եվ պատահական չէ, որ Խանասորի ահաբեկչական ու պատժիչ արշավանքի օրերին հայությունը ստեղծում և այսօր էլ առանձնակի հպարտությամբ երգում է՝ «Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրեժխնդիր ջան ֆիտան» տողերը:

Սկզբնապես միանշանակ ձևով չի ընդունվում նաև թուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման խնդիրը: ՀՀԴ առաջին ընդհանուր ժողովում՝ 1892 թ., երբ քննարկվում էին մարտավարության հարցեր և երբ ակնհայտ էր տվյալ պայմաններում ընդհանուր սպասամբության անհնարինությունը, պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման առաջարկով հանդես եկավ Կարինի պատգամավոր Արամ Արամյանը (Աշոտ-Թաթուլ): «Այդ բոլորի վտխարեն, - պնդում էր նա, - պետք է ընդունել գործունեության մի այլ սխտան, այն է՝ անհատական առեւտր, ուղղված կառավարության կեղեքիչ պաշտօնեաների ու ամէն մի ճնշողի դէմ: Թող տեւօրիստի պարտքը լինի վերջ դնել բռնատրների կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբեք փախուստ չաւ,

այլ կանգնել տեղնուտեղը եւ յայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ դրողման, որպէսզի իր պատճառով չվնասեն ուրիշները, շատ անգամ ամբողջ գիղեր ու համայնքներ»¹: Սակայն, Քրիստոսափոր Միքայելյանի վկայությամբ, ընդհանուր ժողովը մերժել է Արամ Արամյանի վերոհիշյալ առաջարկները²:

Նման գործելակերպից ձեռնպահ են մնում նաև ազատագրական շարժման մասնակից մյուս ուժերը: 1890-ական թվականների առաջին կեսին, ընդհանուր առմամբ, զգուշավոր վերաբերմունք կար այս հարցում: Կույր ահաբեկումը, որն է պաշտոնյայի ոչնչացումը միայն այն բանի համար, որ նա պաշտոնյա էր և ներկայացնում էր ատելի բռնապետությունը, համարվում էր անթույլատրելի և անհարիր ազատագրական պայքարի նպատակներին: Այդ կարգի ահաբեկումը ոչ միայն անթույլատրելի էր՝ զուտ մարդկային առումով, այլև խիստ վտանգավոր՝ իր հետևանքներով: Եթե, այնուհանդերձ, լինում էլ էին մնացած ահաբեկման առանձին օրինակներ, ապա դրանք, որպես կանոն, ուղղված էին լինում ոչ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների, ոստիկանների, ոչ հայազգի լրտեսների, իսկ Արևմտյան Հայաստանում նաև՝ առանձին քրդերի դեմ, որոնք, մինչ այդ աչքի էին ընկել դաժանությամբ կամ մասնակից էին հայության դեմ կատարված հանցագործությունների:

Այս իրավիճակում քերևս, բացառություն պետք է համարել 1895 թ. մայիսին մեծ տերությունների կողմից Աբդուլ Համիդին ներկայացված բարենորոգումների ծրագրին հաջորդած լարված սպասման մթնոլորտում դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին Տրապիզոնում Վանի կուսակալ Բահրի փաշայի ահաբեկման փորձը, որի հետևանքով նա և Տրապիզոնի զինվորական հրամանատար Ֆերիկ փաշան վիրավորվեցին: Մի կողմ թողնելով այդ ձեռնարկի իրականացման հետ կապված գուտ տեխնիկական բնույթի հարցերը, նշենք, որ նպատակահարմարության տեսանկյունից այն արդարացված չէր: Դրանից ընդամենը երեք շաբաթ առաջ, տեղի մուսուլման ամրոխի խիստ գրգռվածության պատճառով, Տրապիզոնի դաշնակցական կոմիտեն վերջին պահին խելամուռն են տաճգել էր Հայաստանի «բարենորոգիչ», հայկական ջարդերի կազմակերպիչ Օաթիր փաշայի ահաբեկումը, որն այդպես էլ չիրագործվեց: Նման պայմաններում մեկ այլ, թեկուզև ջարդարար բարձրաստիճան պաշտոնյայի ահաբեկումը, այն էլ Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Բար Ալիի դեպքերից ընդամենը 2-3 օր հետո,

¹ Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 94:

¹ «Դրօշակ», 1899, N 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

սպառնում էր կայծի դեր խաղալ: Թուրքական իշխանություններն օգտագործեցին այդ դեպքը Տրապիզոնի հայության՝ մի քանի օր անց տեղի ունեցած ջարդի արգարացնելու համար:

Արդարացված չհամարելով Բահրի փաշայի ահաբեկման վտրձը, անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել սակայն, որ այն Տրապիզոնի հայության ջարդերի պատճառը չէր: Այդ ահաբեկումը կարող էր այնպես էլ անելի չունենալ, եթե Բահրի փաշան և Պոլսից վերջին պահին Տրապիզոնում մնալու հրահանգ չստանար և չթողներ իրեն և Պոլիս տանող իտալական նավը: Բար Ալիի դեպքերից հետո, Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ վայրերում սկսված զանգվածային ջարդերի պայմաններում այդ փաստը, կարծում ենք, ավելի քան խոսում է և լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք չի գգում: Տրապիզոնի հայության ջարդը, ինչպես և հայաբնակ մյուս վայրերի ջարդերը, կանխորոշված էին, իսկ նման դեպքերում առիթ գտնելը դժվար չէր:

Բահրի փաշայի ահաբեկմանը հաջորդած տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում չենք հանդիպում վրիժառույթյան նպատակներով բարձրաստիճան բուրք պաշտոնյաների անհատական ահաբեկման դեպքերի: Դա բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ նման պատժի արժանի, հայության դեմ դաժան արարքներով աչքի ընկած պաշտոնյաներ չկային, ընդհակառակը, հատկապես 1894-1896 թվականների իրադարձություններից հետո նման անձանց թիվը չափից ավելի շատացել էր, այլ այն հանգամանքով, որ ահաբեկման նման ձևը Արևմտյան Հայաստանի կոնկրետ պայմաններում համարվում էր ոչ նպատակահարմար և անցանկալի: Եթե այդ տարիներին մենք այստեղ տեսնում էլ ենք արտաքին ահաբեկման օրինակներ, ապա դրանք, որպես կանոն, սահմանափակվում են բեկերի, աղաների և սառքին պաշտոնյաների, համեմատաբար, նեղ շրջանակով: Դա առաջին հերթին բացատրվում է նրանով, որ քուրդ ցեղապետի կամ աղայի ահաբեկումը համեմատաբար ավելի մեղմ էր ընկալվում իշխանությունների կողմից, քան քուրք պաշտոնյայինը: Եվ երկրորդ, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հենց քուրդական վերնախավն էր գլխավորապես հանդես գալիս հայությանը տնտեսապես հարստահարողի և հույ ազատագրական շարժման հակառակորդի դերում: Հեռակարգ, հենց նրա առավել դաժան ներկայացուցիչների դեմ պետք է ուղղվեր հայ վրիժառույի արդարադատ ձեռքը: Նման ահաբեկումները որոշ չափով զգաստացնում էին քրդերին, նրանց աղաներին ու բեկերին հարկադրում ավելի զգուշ լինել և սահմանափակել իրենց հայ

1 Տե՛ս «Գրոշակ». 1902. N 5:

հպատակների կեղեքումը:

Այսպիսով, իրենց պատժիչ հետևանքներով հանդերձ, քրդական վերնախավի առավել դաժան ներկայացուցիչների ահաբեկումը անհրաժեշտ էր և նպատակահարմար: Այս տեսանկյունից էլ պետք է գնահատել Նորադուզի Ծափր աղայի, Աղբյուր Մերոքի դահիճ Բշարն Խալիլի, Քոթանենց Շերիֆ աղայի, Բայաքցի աշիրեքապես Հանի Ֆերո աղայի, Մշո հայության դահիճ Խալիլ Էֆենդու և տասնյակ այլ մեծ ու փոքր ազաների ու բեկերի ահաբեկումները:

Ինչ վերաբերում է նման ահաբեկումներին պարտադիր հաջորդող պատժիչ գործողություններին, ապա պետք է ընդունել, որ ազատագրական պայքարի ընթացքում գոհերն անխուսափելի էին: Առանց դրանց Օսմանյան կայսրության դեռևս ոչ մի ժողովուրդ ազատություն ձեռք չէր բերել, և հայերը երջանիկ բացառություն չէին կարող լինել:

Օսմանյան կայսրությունում հայկական ահաբեկությունն, այնուհանդերձ, չսահմանափակվեց սոսկ ինքնապաշտպանական ու վրեժխնդրական շրջանակներով: Եղան նաև պետական խաբիսխների խարխված նպատակով կազմակերպված հարձակողական ու ցուցական բնույթի ակտեր, որոնք կազմակերպման ծավալներով, հարվածի թափով և ունեցած արձագանքներով գալիս էին նսեմացնելու պայքարի՝ մինչ այդ եղած անենահանդուզն ու հերոսական դրվագները: Էությունը վրեժխնդրական լինելով հանդերձ, դրանք դուրս էին գալիս գուտ ինքնապաշտպանական շրջանակներից և փորձում դառնալ Հայկական հարցի լուծման ազդու միջոց: Նման ձեռնարկներին բնորոշ էին որոշ ընդհանուր բնութագրիչ գծեր:

Նախ, դրանց իրականացման վայր էր ընտրվում ոչ թե բուն Արևմտյան Հայաստանը, այլ Օսմանյան կայսրության սիրտը՝ Կ. Պոլիսը և մասամբ ծովեզրյա կենտրոնները: Դա բացատրվում էր ազատագրական շարժման այդ շրջանին բնորոշ ռազմավարությամբ: Ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ուժերը՝ հնչակյանները, ապա՝ դաշնակցականները, հայկական բարենորոգումների իրականացումը կապում էին Թուրքիայի գործերին մեծ տերությունների անմիջական միջամտության հետ: Հայկական հարցը կարճ ժամանակում լուծելի հարց էր համարվում և բավարար էր համարվում արտաքին միջամտության հրահրումը՝ դրա արագ լուծման համար: Կ. Պոլիսը և ծովեզրյա քաղաքները, որտեղ առավել սերտ էին միահյուսված մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը և որտեղ յուրաքանչյուր փոքր միջադեպ անգամ, անմիջապես արձագանք էր գտնում Եվրոպայում, հարմար էին համարվում ուժերի ու միջոցների նվազագույն վատնումով ցան-

կալի միջամտությունն առաջ բերելու համար: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում կատարվող դեպքերը, հետևանքներից ու ծավալներից անկախ, բավականին ուշ և խղճուկ տեսքով էին արձագանքվում Եվրոպայում և չէին կարող միջամտություն դրդողի դեր խաղալ:

Երկրորդ, ահաբեկչական այդ ձեռնարկներն իրականացնելիս առուչին անգամ և մեծ չափերով օգտագործվում են ռուսներ, ուժանակ և այլ պայթուցիկ նյութեր, որոնցից մինչ այդ հայ հեղափոխականները, հատկապես դաշնակցությունը, խուսափում էին և որոնց ավերիչ հետևանքներն ու հոգեբանական ազդեցությունը ավելի քան զգալի էին:

Վերջապես այդ ձեռնարկներին բնորոշ էր մասշտաբայնությունը: Դրանցից յուրաքանչյուրն առնվազն մի քանի ամիսների տրևաջան աշխատանքի ու զգալի նյութական միջոցների ծախսման արդյունք էր և նախատեսում էր միաժամանակ կամ միմյանց հաջորդող, գրեթե հավասարաթեք մի քանի հարվածներ, որոնց տեխնիկական հստակ իրականացումը կարող էր հանգեցնել վիթխարի ավերիչ հետևանքների:

Նման ձեռնարկներից առաջինը և ամենանշանավորը Օսմանյան դրամատան գրավումը և դրան ուղեկցող ռուսբային կոնվներն էին Կ. Պոլսում: Ի՞նչ էր այն՝ վրեժխնդրական ա՞կտ, արտաքին միջամտություն հրահրող դավադրական, ահաբեկչական միջոցառու՞մ, թե՞ ապստամբություն օսմանյան բռնապետության դեմ: Այդ հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն ընդհանուր բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտին, որում գտնվում էին արևմտահայությունը և հայ ազատագրական շարժումը այդ գաղափարը հղանալու պահին:

1895-1896 թվականներին, հայ ազատագրական շարժման դեմ պայքարի ընթացքում, Արդուլ Համիդը գործնականի և վերածում թուրքական պետության կողմից ավելի փաղ որդեգրված ցեղասպանության քաղաքականությունը: Այդ պայմաններում է, որ հղացվում է գաղափարը: Եվ նախապես այն չէր կարող լինել որևէ այլ բան, բացի վրեժի գաղափարից: «Երբ 95 և 96 թվականներին արյան մի ամբողջ ծով էր պատել Հայաստանին, - գրում է Ջրիստափոր Միքայելյանը, - և երբ հայությունը, եթե նա ստրկածին արարածների մի գանգված չէր, պիտի բռնկված լիներ վրեժի միակ հասկանալի գզացմունքով, պիտի դառնար վրեժի մի անվերջ աղաղակ, այդպիսի մի վայրկյանում, ասում ենք, լուրջումը պիտի նշանակեր միայն և միայն ամբողջ ազգի կատարյալ բարոյական անկումը և հեղափոխական շարժման կատարյալ սնանկությունը»¹:

Վրեժ: Այդ էր պահանջում երկրում և արտասահմանում գտնվող այն

1 Զ. Միքայելյան, Հեղափոխականի մարտիր, Երևան, 1990, էջ 59-60:

գիտակից երիտասարդությունը, որի համար քանկ էր Հայրենիքի ու հայության գաղափարը: Դա խոստովանում է նաև Օսմանյան դրամատան գրավման ապագա ղեկավարներից մեկը՝ Արմեն Գարոն. «...Ինձ համար անկարելի էր անսարբեր հանդիսատեսի դերին մեջ մնալ, երբ մեր ցեղին գոյութան խնդիրն էր դրուած, - գրում է նա, - ուսումս կը թողնէի վրեժխնդրութան համար...»²: Նա վկայում է նաև, որ Կ. Պոլսում ուժանակի ու ռուսների գործածությամբ վրեժխնդրության ակտ կազմակերպելու գաղափարը ծնվել է դեռևս 1895 թ. դեկտեմբերին՝ նույն տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցած ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ³:

Նախապես ճշգրտված պլան չկար: Ըստ երևույթին, սկզբում որպես հայ վրիժառության բիրախն ակառի է առնվել հայկական ջարդերի կազմակերպիչը Մեծ մարդասպանը:

Ա. Վասմյանը (Օնիկ Դերձակյան) վկայում է, որ Եգիպտացին (Արտաշես Դևյան), որը մինչ այդ մեծ դեր էր խաղացել Կ. Պոլսում ահաբեկումների կազմակերպման ու իրականացման գործում, մշակել էր 1896 թ. ռամազանի 15-ին Արդուլ Համիդին ռուսով ոչնչացնելու ծրագիր: Չնայած բոլոր պատրաստություններն արդեն ավարտված էին, սակայն Դաշնակցության՝ Կ. Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեն ի վերջո հրաժարվում է այդ ծրագրից⁴: Հավանություն չեն ստանում նաև արևմտյան մայրաքաղաքներում թուրքական դեսպանատները պայթեցնելու և Կ. Պոլիսը հրդեհելու գաղափարները: Վերջինս մերժվում է որպես չափազանց անողորմ ստահարցում⁴: Ի վերջո, հասունանում է այն գաղափարը, որ Կ. Պոլսում հասցվող հարվածը պետք է դիպչի ոչ միայն թուրքական պետության, այլև եվրոպական կապիտալի շահերին: Նպատակը՝ առաջ բերել եվրոպական միջամտություն՝ ի շահ Հայկական հարցի լուծման: Այսպիսով, նախապես սոսկ վրեժխնդրական ենթադրվող, ձեռնարկը ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում նաև քաղաքական նպատակառոդվածություն:

Արդյունքում՝ մշակվում է Օսմանյան դրամատան գրավման ծրագիրը: Այն մտահղացողները գտնում էին, որ իրականում եվրոպական հաստատություն հանդիսացող դրամատան գրավումը և այն պայթեցնելու սպառնալիքը բավական էին եվրոպական ռազմաճակատներից գործ ավ

1 Արմեն Գարո, Ապրում օրեր, Բուսրոն, 1948, էջ 73:

2 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102-105:

3 Տե՛ս «Դրոշակ», 1897, N 13:

4 Տե՛ս Մ. Վարանդյան, Ազվ. աշխ., էջ 131, 148:

հանելու, Կ. Պոլիսը գրավելու և Հայկական հարցին ցանկալի լուծում տալու համար: Համոզված էին, որ հաջողության դեպքում՝ 24 ժամվա ընթացքում ցանկալի միջամտությունն ապահովված կլինի¹: Չափազանց միամիտ տեսակետ, որը սակայն, ազատագրական շարժման ղեկավարների այդ շրջանում ունեցած հայացքների արտացոլումն էր: Դրամատան գրավման հետ միասին և միաժամանակ նախատեսված էին նաև ոմբային ահաբեկչական հարձակում Սամաթիայի գորանոցի վրա, Ղալաթիայի կամրջի վրա Սատրազամի կառքի ոչնչացում և ոմբային հարվածներ դեպի դրամատուն շարժվող զորքերին²: Դա մի վիթխարի դավադրական-ահաբեկչական ձեռնարկ էր, որն իր ծավալներով չափից ավելի հսկայական էր՝ ոստիկանության և ամենուր վստահող լրտեսների աչքից մինչև վերջին պահն աննկատ մնալու համար: Աչքի է զարնում հատկապես Սամաթիայում կատարվող եռուզեռը: Ոստիկանությունն ու զորքերն այստեղ նախահարձակ են լինում, կատարելով խուզարկություններ և ձեռքբերություններ: Մակայն դա չի կանխում գլխավոր հարվածը:

1896 թ. օգոստոսի 14-ին դաշնակցական 26 մարտիկներ՝ Բաբկեն Սյունու (Պետրոս Փարյան) առաջնորդությամբ, ռուսերից ու ատրճաճակներով զինված, գրոհում են Օսմանյան դրամատան վրա, գրավում այն՝ կռիվների ընթացքում հսկայական կորուստներ պատճառելով զորքերին, ոստիկանությանն ու խուժանին: Դրամատունը 13 ժամ գտնվում էր հայ մարտիկների ձեռքում: Այն գրավելու պահին զոհվում է Բաբկեն Սյունին և ղեկավարությունն անցնում է Նանսիի գյուղատնտեսական դպրոցում ուսուցիչ կիսատ բողած ու վրեժխնդրական նպատակներով Կ. Պոլիս անցած Հրաչին (Հայկ Թիրաքյան) և Արմեն Գաբրյանին:

Դրամատան գրավումից հետո 6 մեծ տերությունների դեսպաններին է ներկայացվում ՀՀԴ Կ. Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի հայերեն, ֆրանսերեն ու թուրքերեն լեզուներով շրջաբերականը. «Մեր արխանով սրբագործուած մեր պահանջներուն կուզայ հիմա միանալու և սրբազան վրեժի սեռուն գաղափարը, որ սն ուրուականի պէս արձանացած է մեր աչքերուն առջև,- մասնավորապես ասվում էր նրանում,- Դիւանագիտական խաղերու ժամանակն ալ անցած է: Մեր հուրիւր-հազար նահատակներուն թափած արիւնը մեզի իրավունք կուտայ ազատութիւն պահանջելու»³: Պահանջվում էր անմիջապես Արևմտյան Հայաստանում

1 Տե՛ս Արմեն Գաբր, *նշվ. աշխ.*, էջ 107-108:

2 Տե՛ս նույն փեղում, էջ 108-109:

3 «Դրոշակ». 1896, N 20:

գործադրել յոստացած բարենորոգումները: Իրենց հերթին, բանկը գրավողները ներկայացնում են հետևյալ պահանջները.

1. Միջազգային միջամտությամբ ապահովել ամբողջ երկրի խաղաղությունը:
2. Ընդունել բարենորոգումների վերաբերյալ ՀՀԴ Կ. Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի բոլոր պահանջները:
3. Ուժ չգործադրել բանկը գրավողների դեմ:
4. Կլանքի լիակատար ապահովություն տալ ինչպես բանկում գտնվողներին, այնպես էլ Կ. Պոլսի այլ մասերում կռիվների բոլոր մասնակիցներին:

Խոստանալով, մինչև իրենց պահանջների կատարումը, անվնաս պահել դրամատան կայքը, դրամը, ինչպես նաև պատանդ վիճակում գտնվող 157 ծառայողներին, դրամատունը գրավողները, հակառակ պարագայում, սպառնում էին պայթեցնել այն՝ իրենց հետ փլատակների տակ բողնելով ամեն ինչ⁴:

Սպառնալիքն ավելի բան ազդեցիկ էր, և ի վերջո գործին միջամտում է միջազգային դիվանագիտությունը՝ ի դեմս Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան առաջին բարձրագույն Մաքսիմովի: Միջամտում է ոչ թե Հայկական հարցին լուծում տալու, այլ Արդու Համիդին մեկ անգամ ևս ծանր վիճակից հանելու համար: Հայ վրիժառուներին հասկացվում է, որ անմասա է միջազգային ռազմական միջամտություն սպասելը: Մաքսիմովը խուսափողական դիրք է գրավում նաև բարենորոգումների հարցում, հայտարարելով, որ առանց իր մյուս պաշտոնակիցների համաձայնության, չի կարող նման խոստումներ տալ: Դրամատունը չթողնելու և պայթեցնելու դեպքում նա հայ հեղափոխականներին սպառնում է նույն գիշերն իսկ սկսվելիք հայկական ջարդերով և Հայկական հարցի հանդեպ Եվրոպայի՝ միչև այդ բարյացակամ վերաբերմունքի փոփոխությամբ: Ի վերջո, բավարարվելով բարենորոգումների հարցով գրադվելու և Կ. Պոլսում հայկական ջարդերը կանխելու Մաքսիմովի խոստումներով՝ հայ վրիժառուները թողնում են դրամատան շենքը և փոխադրվում օտարերկրյա նավերից մեկը: Հաջորդ օրը նրանց այցելած ռուս, ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետներն արդեն միանգամայն այլ լեզվով էին խոսում՝ մոռանալով նախորդ օրը տված խոստումները: Հայ հողափոխականները դառը հուսախաբության թույններ ապրեցին:

Ամեն ինչ անդառնալիորեն կորած էր, և նույն օրն իսկ ֆրանսիական «Ժիրոնդ» շոգենավը նրանց հեռացնում է Կ. Պոլսից: 18-ժամյա հերո-

1 Տե՛ս նույն փեղում, N 21:

սական պայքարից հետո դադարում են նաև Սամաթիայի ռուսբային կռիվները՝ հայ հողավոյսականների փաղանգից խլելով հերոսական նոր անուններ: Իսկ որպես պատասխան, Կ. Պոլիսը նորից ականատեսը դարձավ սուլթանի կողմից հրահրված հազարավոր հայերի ջարդերին:

Ի՞նչը դրդեց Օսմանյան դրամատուրգ գրաված հայ մարտիկներին այդքան հեշտությամբ գիջել դիրքերը և խարվել դիվանագիտական խաղերին: Անգլիական դեսպանի տեղակալը դա բացատրում է սովի սպառնալիքով, քանի որ վրիժառուները, համոզված լինելով եվրոպական միջամտության հարցում, ուտելիք չէին վերցրել իրենց հետ: Հրաչ Թիրաքյանը դրամատուրգն արագ թողնելը բացատրում է Կ. Պոլսում սկսվելիք ջարդերի պատասխանատվությունն իրենց վրա չառնելու ձգտմամբ: Սակայն, կարծում ենք, որ ամենևին էլ երկրորդական դեր չի խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ, ինչպես խոստովանում է Արմեն Գարոն, դրամատուրգը գանվողները չեն ունեցել բավարար քանակությամբ ուժանակ՝ անհրաժեշտության դեպքում իրենց սպառնալիքն իրագործելու համար: Հրաչ Թիրաքյանի՝ դեպքերից անմիջապես հետո «Դրօշակ»-ում տպագրված հուշերում այս հանգամանքը կարող էր հասկանալի պատճառներով շրջանցված լինել: Դրամատուրգը գրավումը նախապատրաստողների համոզմունքներին ծանոթ լինելով, իսկապես հնարավոր պետք է համարել Արմեն Գարոյի խոստովանությունը, քանի որ, ամեն ինչ հաջող ավարտվելու դեպքում, ուժանակի գործածության կարիքը չպետք է զգացվեր: Բայց, ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում, դաժան իրականությունն արդեն որերորդ անգամ գալիս էր ճշգրտելու և սրբագրելու հայ հեղափոխականների համար անխախտ ճշմարտություն համարվող գաղափարները: Օսմանյան դրամատուրգը գրավող հերոսները և նրանց հետ հայ ազատագրական շարժումը ստանում էին ծանր, բայց անհրաժեշտ դասեր:

Դրանցից առաջինն այն էր, որ անգամ ամենահամարձակ հերոսական ու մեծածավալ ձեռնարկը, անկախ նրա արդյունքներից ու արձագանքներից, չէր կարող միջազգային ռազմական միջամտության պատճառ դառնալ և լուծում տալ Հայկական հարցին, եթե տվյալ պահին դրանով շահագրգռված չեն մեծ տերությունները:

Երկրորդ, ակնհայտ դարձավ նաև, որ անհնարին է կարճ ժամանակում Հայկական հարցի լուծումը և որ հայ ազատագրական պայքարն այդ խնդրի իրականացման համար հարստն պետք է լինի:

1 Տե՛ս Լեօ, Թիրաքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. Բ., էջ 27:

2 Տե՛ս Արմեն Գարօ, նշվ. աշխ., էջ 134:

Այս ճշգրտումներն էր անում հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան դրամատուրգի դեպքերից հետո:

Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դեպքերի միջազգային արձագանքներին, սպա միայն բարոյական սփոփանք պետք է համարել հայ վրիժառուների անձնվիրությանը, խիզախությանը և ազնվությանը՝ նվիրված այն մի քանի հայանպաստ հողվածները, որոնք տպագրվեցին եվրոպական մամուլի օրգաններում: Դրանք գալիս էին ճշմարտությունն ասելու կատարված դեպքերի մասին, բայց ոչինչ չէին ավելացնում Հայկական հարցի լուծման գործնականին:

Այնուհանդերձ, Օսմանյան դրամատուրգը գրվածն էր կապված դեպքերն ունեցան նաև գործնական հետևանքներ: Հայ վրիժառույթյան հարվածները, և դրանց արդյունքում Օսմանյան դրամատուրգն առջև, Սամաթիայում ու Կ. Պոլսի այլ մասերում փռված թուրք զինվորների հարյուրավոր դիակները գալիս էին մեկ անգամ ևս, ի լուր ամենքի, ազդարարելու, որ հայ ազատագրական շարժումը մեռած չէ, որ հայությունը նորից պայքարում է իր հարցի դրական լուծման համար:

Օսմանյան դրամատուրգը գրվածն էր դեպքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց նաև մեծ տերությունների վերաբերմունքի մեջ: Շատերը հակված էին կատարվածը նախերգանքը համարել այն դեպքերի, որոնք սպառնում էին ցնցել Կ. Պոլիսը: Անգամ լուրեր էին տարածվում մեծ տերությունների՝ Կ. Պոլսի դեսպանատները պայթեցնելու պլանի գոյության մասին: Չնայած Դաշնակցության Կ. Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեն հատուկ հայտարարությամբ հերքեց այդ լուրերը, սակայն դրանք անհետևանք չմնացին: Ավելի վճռական ու կոշտ դարձավ մեծ տերությունների դիրքորոշումը Արդուլ Համիդի նկատմամբ՝ հայկական ջարդերի հարցում: Դա հարկադրեց սուլթանին հրաժարվել նոր ջարդերի կազմակերպումից: Մինչև Ադանայի 1909 թ. դեպքերը հայկական զանգվածային ջարդեր այլևս տեղի չեն ունենում: Անգամ Խանասորի արշավանքի օրերին՝ 1897 թ. օգոստոսին, երբ դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից թուրքական կառավարությունը ոչնչացնելու նպատակով Կ. Պոլսում պայթեցվում է Բաբ Ալիի ռումբը և նույն օրը կատարվում են Օսմանյան դրամատուրգը պայթեցնելու, ինչպես նաև Բերայի կառավարական տան առջև ռումբ պայթեցնելու փորձերը, սուլթանը գերադասում է ձեռնպահ մնալ, թեև նախկինում նման առիթներն, անկասկած, կօգտագործեր նոր ջարդեր կազմակերպելու համար:

1895-1896 թվականների իրադարձությունները (Զեյթունի ապստամբություն, Վանի ինքնապաշտպանություն, Օսմանյան

դրամատան գրավում և այլն) հայ ազատագրական զինված պայքարի բարձրակետն էին: Եթե մեծ տերությունների վրա դրանք սպառնալից ազդեցություն չեն ունենում, ապա թուրքական պաշտոնական շրջանների և ընդդիմադիր ուժերի համար ակնհայտ է դառնում, որ հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում դարձել է ռազմական ու քաղաքական լուրջ գործոն, որը հնարավոր չէ անտեսել: Դա հարկադրում է Արդուլ Համիդին՝ իր կառավարման ողջ ընթացքում բերևս միակ անգամ, բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ: Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքից շատ չանցած՝ 1896 թ. աշնանը, նրա կողմից Եվրոպա ուղարկված պատվիրակը հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու խոստումներ է տալիս՝ զինված պայքարը դադարեցնելու պայմանով: Հատկապես այնպիսի էր, որ դադարեցվի ռուսների գործածությունը Կ. Պոլսում: Հասկանալի է, որ միառժամանակ ստեղծված բանակցությունները բուրբերի կողմից վերսկսվում են 1897 թ. օգոստոսյան ռմբահարումից հետո: 1896-1899 թթ. Ժնևում՝ դաշնակցության հետ, իսկ 1897-1898 թթ. Փարիզում՝ վերակազմյալ հնչակյանների հետ Արդուլ Համիդի ներկայացուցիչների վարած բանակցություններն արդյունք չեն տալիս: Սուլթանը չի կատարում հեղափոխականների առաջադրած նախնական պայմաններից և ոչ մեկը: Հանգստվելով, որ նա բանակցությունները վարում է ժամանակ շահելու, Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտությունը թույլ չտալու, խոստացված բարենորոգումները չիրականացնելու և վերելք ապրող հայ ազգային-ազատագրական պայքարը արմատախիլ անելու համար, վերակազմյալ հնչակյանները 1898 թ. հոկտեմբերին, իսկ դաշնակցությունը՝ 1899 թ. մարտին, դադարեցնում են բանակցությունները¹: Սակայն, դրանց տեղի ունենալու փաստն անգամ վկայում է, թե հայ ազատագրական զինված պայքարն, այդ թվում Կ. Պոլսում ռուսների և ուսմանկի գործածությամբ ահաբեկչական ձեռնարկները որքան անհանգստություն էին պատճառում սուլթանին:

1895 թ. սկսած, Արդուլ Համիդի դեմ միացյալ ճակատ ստեղծելու նպատակով, հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ հարաբերություններ են հաստատում նաև թուրք ընդդիմադիր ուժերը՝

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Կոչար, *Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос в конце XIX- начале XX веков, Ереван, 1988, с. 41-72.*

երիտրոյրբերը: Հայկական հարցում նրանց որդեգրած անզիջում կեցվածքը, սակայն, խիստ դժվարացնում էր համագործակցությունը: Այնուամենայնիվ, հետագայում հայ քաղաքական ուժերը հիմնականում մասնակցեցին Օսմանյան ընդդիմադիր ուժերի համաժողովներին՝ համաձայնելով իրենց մասնակցությունը բերել Արդուլ Համիդի վարչակարգը տապալելու գործին²:

Օսմանյան պետության հիմքերը ցնցելու նպատակով իրականացված ահաբեկչական վերջին խոշոր ձեռնարկը Մեծ Մարդասպանին ոչնչացնելու փորձն էր, որը պատմության մեջ մտել է «Եղըզի ռումբ» անունով: Օսմանյան դրամատան դեպքերից հետո էլ հայության շրջանում չէր մարել 300 հազար հայ նահատակների վրեժն առնելու գաղափարը: Արդուլ Համիդին ոչնչացնելու միտքը շատերին էր հուզում: Թերևս դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որը ազատագրական շարժման տեղատվության պայմաններում անգամ, «Գրոշակ»-ը՝ Ակնունու գրչով վրեժի էր կոչում և «Ժողովրդական Բրուտոսներ» փնտրում «արդարությունը գործադրելու համար»³: Հեշտ չէր, սակայն, այդ խնդիրը իրականացնելը: Ամենքին էին հայտնի Արդուլ Համիդի վախկոտությունն ու կասկածամտությունը: 1900 թ. Իտալիայի Հումբերտո I թագավորի սպանությունից և Փարիզում Պարսկաստանի Նասրեդդին շահի դեմ անհաջող մահափորձից հետո, Իսպանիայում անիշխանականների կողմից պատրաստված մի ցուցակ գտնվեց, որում մահվան դատապարտված գահակալների շարքում Հումբերտոյի անունից հետո հիշատակվում էր Արդուլ Համիդ II-ի անունը: Հայանի չէ, թե ինչ առնչություն ունեին այդ ցուցակի հետ Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերը, այդ թվում նաև հայ հեղափոխականները: Սակայն մի բան փաստ է, որ դա ավելի ահաբեկեց սուլթանին, որն արզնեց ամեն ուրբաթ օր տեղի ունեցող Մերամլըքի կրոնական արարողություններին ներկա գտնվել իրենց երկրի հյուպատոսի կողմից ստորագրված հանձնարարական չունեցող օտարախառնակներին: Դա գրեթե անհնարին էր դարձնում մարդասպանի որջ թափանցելը:

Արդուլ Համիդին ոչնչացնելու խնդիրն՝ իրեն հատուկ անսպառ եռանդով, ձեռնամուխ է լինում Քրիստոսավաթ Մյուսայելյանը: Նժամ ձեռնարկը պահանջում էր հսկայական միջոցներ: Քրիստոսավաթը անձամբ է մասնակցում այդ միջոցները հայթայթելու գործին: Նրա

¹ *Տես նույն տեղում, էջ 73-129:*

² Տես Հ.Յ.Գ. *Վարսունյանիակ (1890-1950), կազմեց Ս. Վրաջյան, Բուսրոն, 1950, էջ 130:*

ղեկավարությամբ հայ դրամատերերից «Ազգային սուրբ»-ի հավաքմանն է ձեռնամուխ լինում Գաշնակցության «Փոքորիկ» ահարնչական խումբը: Վերջապես, թեկուզ և մեծ դժվարությունների գնով, հավաքվում են պահանջվող միջոցները: Այստեղ հարկ ենք համարում հերթել թուրք հեղինակ Մուսթաֆա Թուրանի այն պնդումը, թե իբր Օսմանյան դրամատան դեպքը, ապա նաև 1905 թ. Ելլըզի մահափորձը հրահանգվել են սիոնիստների կողմից, որոնք, իբր այդ նպատակով ֆինանսավորել են հայ հեղափոխականներին¹: «Փոքորիկ» խմբի գործունեությունն ապացուցում է, որ հայ ազատագրական շարժումը, բարոյական ու ֆիզիկական ծանր գոռոզությունների գնով, ինքն էր լուծում իր ֆինանսական խնդիրները:

Գալիս է վճռական պահը և Գաշնակցության Սոֆիայի ընդհանուր ժողովը (1904 թ. հունվար) Կ. Պոլսում ու Իզմիրում ցուցական գործունեությունը վերսկսելու որոշում է ընդունում: «Երկրի շարժումներն անկախ գործ կատարել Վիշապի (Կ. Պոլսի- Հ.Գ.) մեջ այն պարագային միայն, երբ յոյս կայ հոյակապ ձեռնարկ մը գլուխ բերելու»², - ասվում էր ընդհանուր ժողովի որոշման մեջ: Դրանով, փաստորեն, հավանություն էր տրվում Աբդուլ Համիդի ահաբեկման ձեռնարկին: Ընդհանուր ժողովն այդ նպատակով սահմանում է խաշոք բյուջե, և Քրիստափորը գործի է անցնում: Աբդուլ Համիդի կյանքի դեմ նա հղանում է ազգերի պատմության մեջ արձանագրված ամենախիզախ դավադրություններից մեկը և ինքն էլ ամբողջ Լուրջամբ նվիրվում այդ հանդուգն ձեռնարկի իրականացմանը: «Աշխարհի հեղափոխական պատմության մեջ գուցե դա եզակի դեպքն է,- գրում է Ավետիս Ահարոնյանը,- երբ քաղաքական կուսակցության անփոխարինելի շեֆը ինքն է անձամբ նետվում ահաբեկումների սուկումների մեջ՝ ուժանակը ձեռքին, երբ նա այնքան հեշտությամբ կարող էր իրեն փոխարինող ունենալ, ինքը մնալով գեղազույն ղեկավարը»³: Մակայն դա անհարիր էր Քրիստափորի բնավորությանը:

Թուրքիայի, Կովկասի ու Եվրոպայի այլ և այլ անկյուններից իր շուրջը հավաքելով համախոհների մի բազմազգ կոլեկտիվ, տարբեր գրադմոների ու դիրքի տեղ մարդկանց, Քրիստափորը՝ ծագված Մամուեի Ֆայն անվան տակ, 1904 թվականից մինչև 1905 թ. գարունը անընդհատ

շրջում է Թուրքիայում ու Բալկաններում, ուսումնասիրում միջավայրը և մտնում ծրագրեր: Նրա ծրագիրը չէր սահմանավակվում սուլթանի մահապատժով: Նախատեսվում էր միաժամանակ կամ կարճատև ընդմիջումներով հասցվող հարվածներով խառնաշփոթություն առաջ բերել Կ. Պոլսում ու Իզմիրում, խռովել միջազգային կարծիքը և վարձել այդ կերպ որևէ դրական լուծում ապահովել Հայկական հարցի համար:

Վտանգի ենթարկելով իր կյանքը, Քրիստափորը բազմիցս քափանցում է սուլթանի նստավայրը, ներկա լինում Սելամլըքի արարողություններին՝ ճշտելով ամենաչնչին մանրուքն անգամ: Այնուհանդերձ, նրան վիճակված չէր իրականացնել իր մտահղացումը, քանզի 1905 թ. մարտի 17-ին իր ընկեր Վտամշապուհ Քենտրիյանի հետ նահատակվեց Սոֆիայի մոտ, Վիտոշ լեռան լանջերին՝ ձեռնառումներ փորձարկելիս:

Չնայած առաջացած վիատությանը և Աբդուլ Համիդի կողմից հսկողության խստացմանը, չորս ամիս անց՝ Ելլըզի պարիսպներից ներս ռումբային պայթյունն, այնուամենայնիվ, տեղի ունեցավ: Չեռնարկն իրականացնելու նպատակով Վիեննայում գնվում և մեծ դժվարություններով Կ. Պոլսի և փոխադրվում արաստովոր շքեղությամբ մի կառք: Սելամլըքի արարողություններին բազմիցս ներկա գտնված հեղափոխականները սուլթանին ոչնչացնելու լավագույն միջոցը ժամացույցով լարվող դժոխային մեքենան էին համարում: Պայթուցիկ սարքը տեղադրվելու էր նշված կառքում, որը պետք է կանգնեցվեր սուլթանին հնարավորին չափ մոտ և անհրաժեշտ պահին պայթեցվեր՝ օդ հանելով Մարդասպանին: 1905 թ. հուլիսի 21-ին՝ Սելամլըքի արարողությունից հետո, երբ սուլթանը պետք է վերադառնար սուլտո, Ռուբինա Աբեշյանի ձեռքով լարված դժոխային մեքենան դորդյունով պայթեց, ոչնչացնելով կառքը, տասնյակ մարդկանց, ձիեր ու կառքեր: Ձոնվեց նաև կառքը վարող սամաթիացի Չարեհ Խաչիկյանը՝ Օսմանյան դրամատունը գրավող հերոսներից մեկը, որը պատրաստակամություն էր հայտնել պայթել կառքի հետ միասին: Մակայն Աբդուլ Համիդը հրաշքով կենդանի մնաց: Բազմաթիվ հաշվումները ցույց էին տվել, որ նա մզկիթից պալատ տանող ճանապարհն անցնում է ուղիղ մեկ թույն 42 վայրկյանում: Այդ նկատառումով էլ լարվել էր ժամացույցը: Մակայն այդ օրը մզկիթից դուրս գալուց սուլթանը մի պահ հապաղել էր՝ խոսակցության բռնվելով շեյխ-ուլ-խալամի հետ, և այդ հապաղումն էլ փրկել էր նրա կյանքը:

Փրկվելով հանդերձ՝ Մարդասպանին դեռևս հոգեկան ծանր սպրումներ էին սպասում: Անցնում էին օրեր, բայց այդպես էլ պարզ չէր

1 Տե՛ս Հ. Գանգրուկի Հայ յեղափոխությունը օսմանեան բռնափորձեան դիմ (1890-1910), Բեյրութ, 1973, էջ 362-363:

2 Մ. Վարանդեան, նշվ. աշխ., էջ 364:

3 Լ. Միրբայեյան, Հեղափոխականի մարքիքը, էջ 10:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ ահաբեկչությունը շատ համա-
նախակվեց միայն արևմտահայ իրականությանը: 1903-1907 թթ. ամե-
նահանդուզն ահաբեկչական ձեռնարկների թատերաբեմ դարձավ Կով-
կասը: Տասնամյակներ շարունակ ցարիզմն այստեղ վարում էր մեծապե-
տական, գաղութային քաղաքականություն, որն ուղղված էր նաև արևե-
լահայության ազգային շահերի դեմ: Պարբերաբար փակվում էին հայ-
կական դպրոցները, ամենախիսա գրաքննության էին ենթարկվում մա-
մուլի օրգանները, հսկողության առկ էին բարեգործական և մշակութա-
յին-լուսավորական հաստատությունները, ոտնահարվում էին հայկա-
կան եկեղեցու իրավունքները: 1890-ական թվականներին այս ամենին
գումարվում է նաև ցարիզմի բացահայտ բշնամական վերաբերմունքը
Հայկական հարցի հանդեպ: Հաճախակի են դառնում Արևմտյան Հա-
յաստան շտապող զինված խմբերը՝ ջախջախելու ռուս-բուրջական հա-
մագործակցության դեպքերը: Արևելահայությունն՝ ատամները սեղմած,
իր վրա էր ընդունում այս բոլոր հարվածները, չնայած նրա աչքում գնա-
լով խամրում ու գունաքափվում էր «ազատարար Ռուսաստանի» լու-
սապասկը: Այդ պայմաններում էլ նա դիմավորեց հայկական եկեղեցու
կայվածները բռնագրավելու մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Ցա-
րիզմը կռիվ էր հայտարարում հայությանը: Վիթխարի պետական ապա-
րատն իր ողջ ծանրությամբ փուլ էր գալիս հայության վրա: Մակայն
վերջինիս նկուն մարմինը տեղի չտվեց և թողություն չադներեց:

Մարտահրավերը նետված էր և արևելահայությունն ընդունեց այն:
Ոտքի կանգնեց երբեմնի հյու կովկասահայը, ուղղեց իր կորացած մեջքը
և ուժ տվեց բազուկներին: Ուժգնացավ ու պոռթկաց տասնամյակների
ընթացքում ասելի ցարիզմի դեմ նրա հոգում կուտակված գայլույթը:
Հանդես եկավ Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կո-
միտեն՝ որպես հայության հավաքական կամքի արտահայտիչ: Կովկա-
սի հայաբնակ վայրերը ժողովրդական գանգվածային ցույցերի, ոտսի-
կանության, կազակների ու գորքի հետ բախումների և բողոքի այլ դրսևո-
րումների ասպարեզ դարձան: Ցարիզմի դեմ պայքարի ձևերից մեկն է
դառնում ահաբեկչությունը: Համարձակորեն ասպարեզ են նետվում հայ
հեղափոխական կուսակցությունները, որոնք իրենց վրա են վերցնում ա-
հաբեկչական ամենահանդուզն գործողությունների կազմակերպումն ու
իրականացումը:

Անցնում է կարճ ժամանակ: Գալիս են 1905-1906 թվականները: Ան-
դրկովկասն այս անգամ ցնցվում է հայ-թարաքական կռիվներից: Բա-
բուն ու Թիֆլիսը, Երևանն ու Գանձակը, Ջանգեղուրն ու Նախիջևանը,
Շուշին և ողջ Ղարաբաղը վերածվում են ռազմարենմի: Այս անգամ ար-

դեն վտանգի տակ է դրվում արևելահայության ֆիզիկական գոյության
հարցը: Հայկական ինքնապաշտպանության կազմակերպումն իր վրա է
վերցնում Գաշնակցությունը: Այդ բախտորոշ պահին արևելահայու-
թյանն օգնության են շտապում արևմտահայ լավագույն կռիվող ուժերը, ո-
րոնք շատ վայրերում վճռական դեր են խաղում ինքնապաշտպանու-
թյան կազմակերպման գործում: Համազգային այդ պայքարում իրենց
կարևոր դերն ունեն կատարելու նաև հայ վրիժառուի դաշույնը, գնդակն
ու ռումբը: Պատահական չէ, որ կռիվների շրջանում տեղի ունեցած հայ-
բուրջական համագումարում բրբության ներկայացուցիչներն առանձ-
նակի թշնամությամբ էին արտահայտվում հայկական ահաբեկչության
մասին՝ այն համարելով գլխավոր չարիք¹:

Վրիժառուության գաղափարն այդ օրերին, իսկապես, համաժո-
ղովորական էր և ընդգրկել էր արևելահայության բոլոր խավերը՝ ան-
կախ դասակարգային ու կուսակցական պատկանելությունից: Այդ հան-
գամանքը Նիկոլայ II ցարին ուղղված իր գեկույցում հարկադրված էր
խոստովանել նաև Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով -Գաշկովը.
«...Եկեղեցական գոյքերի գրավումը,- գրում է նա,- վիրատուրել է ժողովր-
դի բարոյական զգացումը և նրան համարեա գլխովին առանց դասա-
կարգի ու կացութեան խտրութեան, նետել յուսուցիտական շարժման
մեջ: Այն ահաբեկչական ակտերի մեջ, որ գործադրվում էին կառավա-
րական իշխանութեան ներկայացուցիչների դեմ, որոնք այսպես, թե այն-
պես առնչութիւն ունեին գոյքերի գրաւման հետ, մասնակցում էին ա-
նուրոյակի, եթե ոչ դրամով՝ գոնէ համակրանքով, բոլոր կովկասեան, գու-
ցե և Ռուսաստանի շատ հայեր...»²: Շարունակելով իր միաբը, փոխար-
քան նշում է, որ «հայերի համակրանքն ամեն մի ահաբեկչական ակտի
նկատմամբ այնքան էր ակնյայտնի, որ նոյնիսկ Քուրախի նահանգի
խլրտումները, ուր հայ չկա մենեհին, վերագրում էր նրանց սաղաքա-
նեհին...»³:

Երկար սպասեցնել չտվեց իրեն հայկական վրիժառույթունը Կովկա-
սում: Հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքն առաջին հերթին ուղղվեց «հարա-
գատների»՝ ներքին հակառակորդների դեմ: Քիչ չէր նրանց թիվը, որոնք
անընդունակ գտնվեցին ըմբռնելու թուպի իմաստը, ստորացուցիչ թուլու-
թյան նշաններ ցույց տվեցին՝ համակերպվելով ցարական հրամանին և
համագործակցելով իշխանությունների հետ: Ժողովրդական ցասումը

1 Տե՛ս Դ. Անանևն, Ռուսահայերի հասարակական գաղաքացույթ, հ. 3 (1901-1918).

Վե՛նիսի, 1926, էջ 210-211:

2 Դ. Անանևն, նշվ. աշխ., էջ 368:

3 Նույն պեղում, էջ 369:

նրանց դավաճան անունը տվեց, իսկ վրիժառուի պատժիչ ձեռքն ամենուրեք սաստեց նրանց, հաշվի չառնելով կոնկրետ անձնավորությունները: Հայ ահաբեկչի գնդակին ու դաշույնին արժանացան հայազգի պաշտոնյաներ, գյուղական տանուտերեր, լրտես քահանաներ ու թուլամորթ երեցվորներ: Նրանց մեջ էին Մարգիս Փոթոյանը, Ստեփան Գեղամյանը և Անտոն Լոբյանցը՝ սպանված Էջմիածնում եկեղեցական գույրը գրավող հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու համար, Ախալքալաքի Կորիս գյուղի քահանա Տեր Խաչատուրը՝ խեղդամահ արված, Տեր Գարեգինը՝ զնդակահարված՝ Ղուրդուղուլիում, քահանա Ալեքսանդր Տեր-Հովհաննիսյանը՝ սպանված Թիֆլիսում, առաջնորդարանի ծառայող Վահան Նազարեթյանը՝ դաշունահար Ալտալցխայում, լրտես Կիրակոս Պետրոսյանցը՝ սպանված Կարսի Պարզետ գյուղում... Երկար կարելի է շարունակել այս ցուցակը:

Ամենուր էր հայ վրիժառու՝ Կովկասի հայաբնակ յուրաքանչյուր անկյունում: Նրա պատժիչ ձեռքը սաստում էր ամենքին և բուլամորթ ու բծնող եկեղեցական սպասավորներն ու պաշտոնյաները, հայանվելով երկու կրակի արանքում, ծեծը, բանտարկությունը, պաշտոնը կորցնելն ու արքորը գերադասում էին եկեղեցու ունեցվածքը գրավող հանձնաժողովների աշխատանքներին մասնակցելուց կամ իրենց տնօրինության տակ եղած գույրը հանձնելուց:

Նման ծայրահեղ միջոցների ներգործությամբ սահմանափակվում էր ներքին բշխման երկրի թիվը, բարոյապես մաքրվում ներագալիս մթնոլորտը և հզոր ու ազդեցիկ դառնում համագալիս պայքարն ընդհանուր բշխման ողբն՝ շփոթեցնելով ու սարսռեցնելով նրան: Անշուշտ, այդ պայքարն ունեցավ նաև իր ծայրահեղությունները: Հայկական ինքնապաշտպանությունը մի տեղ մերժում էր խղճի ազատությունը՝ սպանելով ուղղավառություն ընդունած հայրուհուն, մեկ այլ տեղ կտառում իր դստերը ռուս ոստիկանին կնության տված գյուղացու ընտանիքը, մի երրորդ վայրում մերժում այն ամենը, ինչ ռուսական էր... Եվ ամենին էլ հայությունը չէր դրանում մեղավորն ու պատասխանատուն: Ճիշտ է նկատում Գ. Անանունը, թե «օրինականութամբ չէ, որ կուտմ է կառուարութիւնը հայութեան դէմ: Օրինականութամբ չէ, բնականաբար պաշտպանում և հայութիւնը»¹:

Ավելի հանդուգն ու ամենի էր հայ վրիժառուությունը ցարական պաշտոնյաների սամձահարման խնդրում: Արևմտահայ իրականության մեջ թուրք պաշտոնյաների ահաբեկման հարցում սովորաբար զուսպ և զգու-

1 Գ. Անանուն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 53:

շավոր հայ վրիժառու կովկասահայ իրականության մեջ պաշտոնյաների ահաբեկման հարցում ստանում է ազատ գործունեության ասպարեզ: Դա բացատրվում է նրանով, որ այստեղ պայմաններն ավելի նպաստավոր էին պայքարի նման ձևի կիրառման համար:

Ժողովրդական ցատումը փնտրում էր գլխավոր հանցավորին, և ամենքն էին համամիտ այն հարցում, որ հունիսի 12-ի օրենքի իրական հեղինակը կառավարչապետ Գ. Ս. Գոլիցինն է: Նա առաջին բարձրաստիճան ռուս պաշտոնյան էր, որի վրա բարձրացավ հայ վրիժառուի ձեռքը: 1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին, երբ կառավարչապետը կառքով սովորական պտույն էր գործում Թիֆլիսում, հնչակյան երեք վրիժառուներ ցատկելով կառքի վրա, դաշույնի հարվածներ են հասցնում նրան: Միայն ամուսնուն պաշտպանող իշխանուհու և ուղեկից կազակի միջամտությունը վրիժառուներին խանգարեց մինչև վերջ իրականացնել իրենց առաքելությունը: Կառքը սլացավ՝ իր հետ տանելով վիրավոր կառավարչապետին, իսկ վրիժառուները մինչև վերջին փամփուշտը դիմադրեցին իրենց շրջապատած կազակներին և գոնվեցին՝ երջանիկ այն մտքից, որ «վրեժի գործը» կատարված է: Թեև Գոլիցինը միայն վիրավորված էր, այնուամենայնիվ հայությունը թեթևացած շունչ քաշեց: Ափսոսանքի ու դատապարտության ոչ մի խոսք չսվեց նրա շուրթերից: Եվ մինչև հպատակ ռուսները, վրացիները, հույները, հրեաներն ու թուրքերը ստրկամիտ մաղթանքներ էին կատարում Գոլիցինի առողջության համար, հայ-լուսավորչական զանգակատները պահպանում էին գերեզմանային լուծություն:

«Ոչ ոք չհամարձակվեց ծպտուն անգամ հանել ստրկի պարտքը կատարելու համար,- գրում է Լեոն,- արգելված էր: Արգելողները հեղափոխականներն էին: Մի շատ ազդու, շատ հանդուգն ցույց էր այդ զանգալին ցուրտ լուծությունը: Նա բացատրում էր ռուս բյուրոկրատներին, թե հայերը կատարյալ պատերազմի մեջ են նրանց դեմ»¹: Չնայած Գոլիցինը կենդանի մնաց, սակայն 1904 թ. հունիսի 28-ին գնաց արձակուրդ և այլևս չվերադարձավ Կովկաս:

Գ. Ս. Գոլիցինի ահաբեկումը ինքնակալության դեմ ահաբեկչական պատերազմի սկիզբն էր միայն: Նման պայմաններում Կովկասի հայաբնակ յուրաքանչյուր գավառ ու քաղաք ունեցան իրենց դրաման: Թիֆլիսն ու Բաքուն, Երևանն ու Կարսը, Ալեքսանդրապոլն ու Գանձակը, Շուշին ու Իգդիրը, Բաթումն ու Օլբին և հայաբնակ տասնյակ այլ բնակավայրեր ականատեսը եղան ամենահանդուգն ու ամենի վրեժխնդար-

1 Լեոն, *Անցյալից. Թիֆլիս, 1925*, էջ 139:

կան ձեռնարկների: Տասնյակ մեծ ու փոքր իշխանավորներ, պաշտոնյաներ ու ոստիկաններ՝ դաժանության ու հայտնաբերված գործունեության համար հատուցեցին կյանքով:

Գանձակի հայության 1903 թ. օգոստոսի 29-ի ջարդի հեղինակ, փոխնահանգապետ Անդրեևը՝ սպանված ասորճանակի 5 գնդակներով 1904 թ. հուլիսի 4-ին՝ Հաճիքենդում:

Սուրմալուի հայության դահիճ, հայատյաց բունակալ, գավառապետ Բոգոսլավսկին, որը 12 աթի փոքրիկ ցար էր Սուրմալում, հրացանագարկ եղած Իգդիրում, 1904 թ. հուլիսի 10-ին:

Թումանի խմբի ջարդարար և հայ հայրուկները դիակների վրա խնջույք սարքող գնդապետ Բիկովը՝ գնդակահար Օլթիում, 1904 թ. օգոստոսի 31-ին Համո Ջանփուլյանի վրիժառու ձեռքով:

Թուրք գնդապետ Շերիֆ քեյը՝ ռուս և թուրք սահմանապահների միջև կապեր ստեղծողը և Խանի ու Ներուզի խմբերի ոչնչացմանը նպաստողը, գնդակահար Կարսում՝ դաշնակցական ահաբեկիչներ Գարեգինի և Զյուսայի ձեռքով:

Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն՝ Էջմիածնի կալվածքներն ու հարստությունները հաշվառող հանձնախմբի նախագահը և Բաքվի հայերի 1905 թ. վերստի ջարդերը հրահրողը, ընթացողում Դրաստանա Կանախանի (Դրո) վրիժառու ձեռքով 1905 թ. մայիսի 11-ին:

Գուրիայի գյուղացիության և Նախիջևանի հայության դահիճ, քաթար գինվորական Ալիխանով-Ավարսկին՝ գնդակահարված Ալեքսանդրապոլում Դրոյի և Մարտիրոս Չարովսկյանի ձեռքով, 1907 թ. ամռանը:

Ռոստիկանապետ Սախարովը, հարկային տեսուչ Շչեքրակովը, պրիստավ Շումակնիչը, պրիստավի օգնական Ֆյոդորովը, ժանդարմ Պողոչիվալովը, գաղտնի ոստիկան Խասիևը, պաշտոնյաներ Բարդիևը և Կոպտանովը՝ սպանված Շուշիում, պրիստավի օգնական Մավանելին, ժանդարմների քարգման Գրոգորովը՝ սպանված Կարսում, գավառապետի օգնական Պավլովը և պրիստավ Նաշչանսկին՝ սպանված Ալեքսանդրապոլում, կազակ սպա Գևուտովը՝ սպանված Իգդիրում... Եվ սա ամենին էլ ամբողջական պատկեր չէ այն ահաբեկչական պատերազմի, որ մղում էր կովկասահայությունը ցարական բյուրոկրատիայի հայատյաց ներկայացուցիչների դեմ: Նրանցից ոմանք՝ սարսաված հայ վրիժառույթյան քափից, գերադասում էին լքել իրենց պաշտոնավայրերը և փախչելով Ռուսաստան, խուսափել վրիժառուի գնդակից: Թեև պետք է խոստովանեն, որ ամենքին չէր հաջողվում այդ կերպ փրկվել արդարացի պատժից: Եթե Էջմիածնի սինոդի դատախազ Կանչելին, որը ստոր և ստահող գեկուցագրերի հեղինակ էր և առաջիններից մեկն արժանի ահաբեկման,

կարողացավ սարսավախար փախուստով փրկել իր կյանքը, ապա օրինակ, Երևանի նահանգապետարանի բրբանդո պաշտոնյա Կենգլըյինսկուն դա էլ չօգնեց, քանզի Նիկոլ Դումանի ուղարկած ահաբեկիչները նրան հետապնդեցին մինչև Բաքում, որտեղ էլ ի կատար ավերակեցին:

Հակայական էին հայ վրիժառույթյան ծավալները Կովկասում, և ուժգին էր վրեժխնդրական հարվածների թափը: Դրանց շանդալից արձագանքները հասնում էին Անդրկովկասի բոլոր անկյունները՝ ահ ու սարսավի մասնելով ցարական մեծ ու փոքր պաշտոնյաներին: Մակայն, այդ բոլորով հանդերձ, հայ վրիժառույթյունը մնում էր ինքնապաշտպանության շրջանակներում և ընդհանուր առմամբ իր առջև չէր դնում համապետական մաշտարով գոյություն ունեցող կարգերը հեղափոխելու նպատակ: Ե՛րբ է, հայ ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնած ամենաազդեցիկ կուսակցությունը՝ դաշնակցությունը, որի ուսերին էր ինձնականում ծանրացած հայ վրիժառույթյան հոգսը, 1904 թ. դեկտեմբերին մասնակցում է Ռուսաստանի հեղափոխական և ընդդիմադիր ուժերի՝ Փարիզում գումարված համաժողովին և համաձայնություն հայտնում իր մասնակցությունը բերել ցարական բռնապետության տապալման գործին¹, սակայն այդ հանձնառությունը վաստորեն մնում է թղթի վրա, քանի որ շուտով սկսված հայ-թաթարական ընդհարումները կրկին գալիս են շեղելու հայության ուշադրությունը համառուսական խնդիրներից: Եվ, եթե դեռ շարունակվում էին ահաբեկումները, ապա դրանք ուղղված չէին պարզապես ցարական պաշտոնյաների դեմ և նպատակ չէին հետապնդում խարխուլ ցարիզմի հիմքերը: Դրանք հայ-թաթարական ընդհարումների ընթացքում հայտնաբերված գործունեությունը աչքի ընկած պաշտոնյաների դեմ վրեժխնդրական ձեռնարկներ էին: Թեև հայ ահաբեկչությունը տեղ-տեղ կարծես փորձ էր անում դուրս գալ գուտ ինքնապաշտպանության շրջանակներից և ստանալ հարձակողական երանգ: Այդ մասին է վկայում 1905 թ. մայիսին դաշնակցության կողմից Կովկասում հրապարակված նշանավոր հայտարարությունը: «Շ.Յ.Գ. սրանով յայտարարում է բոլոր ոստիկաններին, ստրածիկներին, ոստիկանապետներին, գաւառապետներին, ժանտարմաներին, - սակում էր նրանում, - որ այսուհետև նրանցից իրաքանչիւրը անխնայ կերպով կոչնչացուի, եթե համարձակուի հայերի ձեռքից գէնք խել, խուզարկութիւն կատարել կամ բանտարկել այդ նպատակով: Թող նրանցից իրաքանչիւրը, նախքան այդ տեսակ գործ սկսելը, յիշէ Բագուի նահանգապետ Նակա-

¹ Տե՛ս Գ. Լազիսան. Հայաստան եւ հայ դարը. Երևան, 1991. էջ 131-133:

շիջեին, Գանձակի փոխ-նահանգապետ Անդրէկին..... և ուրիշ շատերին, որոնք Հ.Յ.Դ. վճռով մահուան պատժին են արժանացել»¹:

Մճան երևույթները, սակայն, Էպիգորիկ էին: Եվ երբ Անդրկովկասում հեղափոխական խլրտումները, բնականաբար, առաջին հերթին, հայկական շարժումները, թուրացներու նկատառումով Նիկոլայ II-ը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին չեղյալ է համարում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, դա անմիջապես իր ազդեցությունն է թողնում նաև Անդրկովկասում հայկական ահաբեկչության վրա: Ավարտվում է այն ընդհանուր ահաբեկչական պատերազմը, որ մղում էր հայությունը ցարիզմի դեմ: Այդ փաստն արձանագրում է նաև Վորոնցով-Դաշկովը ցարին ուղղած իր գեկուցագրում, շեշտելով, որ 1905 թ. օգոստոսի 1-ի որոշումից հետո «հայերի մասնակցությունն ահաբեկչական ակտերում նկատելիորեն յանկարծակի պակասում է»²: Ճիշտ է, դրանից հետո էլ մի որոշ ժամանակ Անդրկովկասի այս կամ այն վայրում դեռևս իրեն զգացնել էր սուլիս հայ վրիժառուի պատժիչ ձեռքը, սակայն դա ավելի շուտ թելադրված էր հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով ստեղծված դաժան անհրաժեշտությամբ:

Ինչպիսի՞ք էին շուրջ չորս տարի տևած հայկական ահաբեկչության արդյունքներն Անդրկովկասում: Արդյո՞ք հայկական դիմադրության և մասնավորապես ահաբեկչության դերը իրոք շատ սահմանափակ էր, և նրանց չէր պարտական հայությունը, երբ կրկին հեռ էր ստանում. եկեղեցական կալվածներն ու դպրոցներ բացելու իրավունքը, այլ ռուսական հեղափոխության, ինչպես պնդում է Դ. Անանուր³, կամ էլ ճապոնական զենքի հաղթանակին, ինչու՞մ փորձում է համոզել Լեոն⁴: Իհարկե, չենք ժխտում, որ թե՛ Ճապոնիայի դեմ պատերազմում ցարիզմի պարտությունը, թե՛ ռուսական հեղափոխության սրընթաց ծավալումը, իրոք, թուլացրին ցարիզմի դիրքերը՝ նպաստելով նախորդ տարիներին ընդունված հակահայկական օրենքների չեղյալ հայտարարմանը: Սակայն, միանադրություն կլինե՞ր կարծել, թե ցարիզմը կզնար այդ քայլին, եթե դրան չնայտորդեին հայերի զանգվածային ելույթները և հատկապես ցարական բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչների դեմ մղվող ահաբեկչական պատերազմը: Չէ՞ որ ցարական շնորհը նպատակ էր հետապնդում չեզոքացնել հենց այդ գործոնները: Այսպիսով, 1905 թ.

1 «Դրոշակ», 1905, N 7:
2 Դ. Անանուր, *Այվ. աշխ.*, էջ 369:
3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:
4 Տե՛ս Լեո, *Անցյալից*, էջ 159-160:

օգոստոսի 1-ի ցարական հրամանագիրն առաջին հերթին և զլխավորապես արդյունք էր դրան նախորդած շուրջ երկամյա այն համառ պայքարի, որ մղում էր կովկասահայությունը ցարիզմի դեմ և այդ պայքարում կարևոր էր հայ վրիժառույթյան դերը:

Վերասպահումով պետք է ընդունել նաև Լեոյի այն կարծիքը, թե իբր հայկական ահաբեկչությունը դրական արդյունքներ չունենալով, նաև նպատակահարմար չէր, քանի որ ավելի ուժեղացրեց ցարական բյուրոկրատիայի բշտամանքը հայության նկատմամբ, և նրանք հայության դեմ հրահրեցին կովկասյան թրքությանը՝ սանձագերծելով հայ-թաթարական ընդհարումները¹: Իհարկե, հայ վրիժառույթյան պատճառով ռուս պաշտոնյաների աչառու և բշտամական վերաբերմունքը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում ակնհայտ փաստ է, որը ստիպված խոստովանում է նաև Վորոնցով - Դաշկովը: Սակայն հայ-թաթարական ընդհարումները միայն դրանով բացատրելը ճիշտ չէ: Դրանց հիմքում ընկած էին տնտեսական, քաղաքական, կրոնական, մշակութային, ազգային-հոգեբանական բավականին լուրջ պատճառներ, որոնց վերլուծությունը, սակայն, դուրս է սույն հետազոտության շրջանակներից: Եթե անգամ լիովին ընդունենք Լեոյի փաստարկը, ապա դարձյալ դժվար չէ որոշել, թե իսկապես ինչն էր գերադասելի հայության համար՝ ստրկական համբերությամբ ազգային արժանապատվությունը ռուսահարող հարվածներ ստանալը և իշխանությունների «բարեխաճությունը» - ձեռք բերելը, թե ահաբեկիչ պետությանը ահաբեկմամբ պատասխանելը, թեկուզև դրա համար հարկ լինե՞ր Կովկասի թրքության դեմ պատերազմել: Հայությունը գնաց երկրորդ ճանապարհով, և կարծում ենք նա այլընտրանք չունելու, եթե ցանկանում էր ինքնուրույն քաղաքական գործոն դառնալ Անդրկովկասում:

1903-1907 թվականների քաղաքական բուռն պայքարից կովկասահայությունը, որին բոլորը սովոր էին տեսնել հնազանդ, կուլիճակում, ընդհանուր առմամբ դուրս եկավ շահած, գլուխը բարձր և ավելի ուժեղ: Այն դարձավ Կովկասի քաղաքական կյանքը որոշող գործոններից մեկը, որի հետ արդեն հարկադրված էին հաշվի նստել բոլորը: Եվ այդ գործում իսկապես անուրանալի էր հայ վրիժառույթյան դերը:

1 Տե՛ս Լեո, *Այվ. աշխ.*, էջ 144:
2 Տե՛ս Դ. Անանուր, *Այվ. աշխ.*, էջ 213-214: